

IZVJEŠTAJ O ISKUSTVIMA PRAKTIČNOG
UČENJA I OSPOSOBLJAVANJA PRAVNIKA:

**REZULTATI ANKETA ZA
STUDENTE PRAVA, PROFESORE
PRAVA I PRAKTIČARE PRAVA**

NACIONALNI CENTAR ZA DRŽAVNE SUDOVE –
URED U BOSNI I HERCEGOVINI

IZVJEŠTAJ O ISKUSTVIMA PRAKTIČNOG UČENJA
I OSPOSOBLJAVANJA PRAVNIKA:
**REZULTATI ANKETA ZA STUDENTE
PRAVA, PROFESORE PRAVA I
PRAKTIČARE PRAVA**

SARAJEVO, 2021.

**KLINIČKO OBRAZOVANJE ZA STUDENTE PRAVA U
BOSNI I HERCEGOVINI (BIH SLP PROJEKAT)**

Projekat implementira "Nacionalni centar za državne sudove (NCSC)"
Finansijski podržan od Biroa (ureda) za borbu protiv trgovine drogom i
provodenje zakona Ministarstva spoljnih (inostranih) poslova SAD (INL)

Izvještaj pripremila:

Berina Keč

Izvještaj uredila:

Lejla Hasanović

Lektura:

Sandra Zlotrg

Dizajn i priprema:

Sanin Pehlivanović

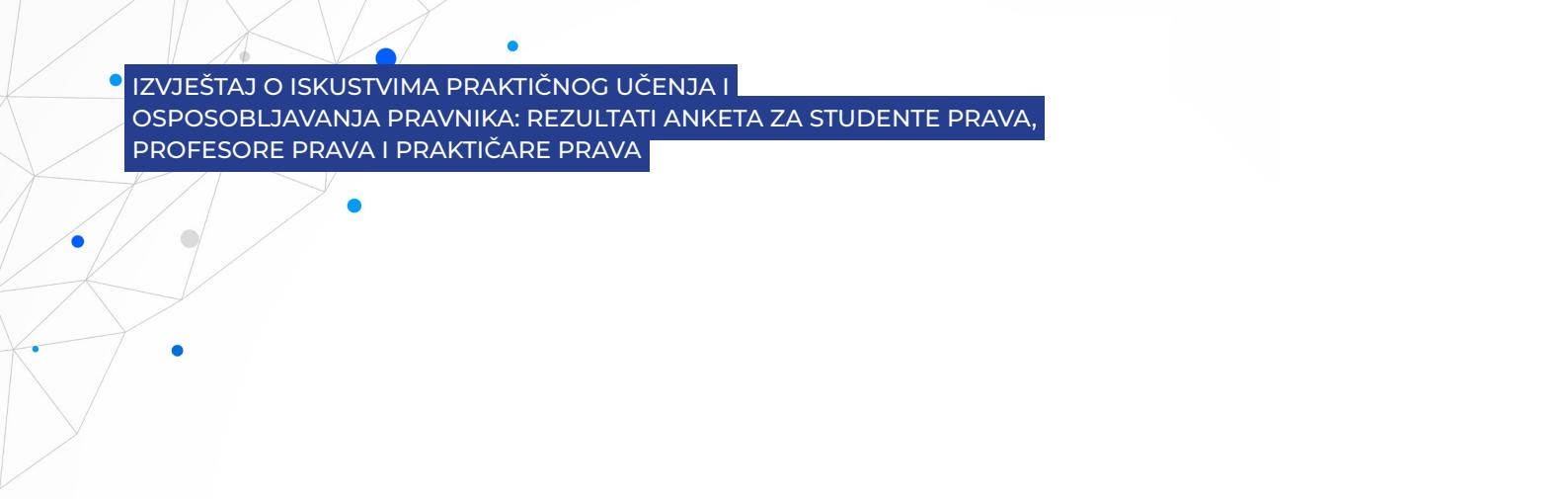
Štampa:

Izdavač:

©NCSC, 2021.

SADRŽAJ

EXECUTIVE SUMMARY.....	5
O PROJEKTU SLP.....	9
1. UVOD	11
1.1. Struktura anketa	12
2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	13
2.1. Detalji o anketi provedenoj među studentima prava.....	14
2.2. Detalji ankete provedene među profesorima/edukatorima u oblasti prava	14
2.3. Detalji ankete provedene među praktičarima prava	15
3. REZULTATI ANKETE.....	17
3.1. Lični podaci	17
3.2. Praktično iskustvo na pravnom fakultetu	20
3.3. Praktikum (pravna obuka poslije pravnog fakulteta)	26
4. ZAKLJUČAK.....	33

• IZVJEŠTAJ O ISKUSTVIMA PRAKTIČNOG UČENJA I
OSPOSOBLJAVANJA PRAVNIKA: REZULTATI ANKETA ZA STUDENTE PRAVA,
PROFESORE PRAVA I PRAKTIČARE PRAVA

EXECUTIVE SUMMARY

The National Center for State Courts – Office in Bosnia and Herzegovina (hereinafter: “NCSC”) administered three separate surveys to analyze and compare experiences and opinions of law students, law professors and legal practitioners (i.e. judges, prosecutors and attorneys) regarding practice-based learning during legal studies and legal practicums after graduation. The survey results were an important roadmap for the implementation of several project activities with project partners, with the aim to advance practice-based teaching and learning within the partner universities, as well as open up a dialog with main stakeholders on how judicial institutions can support practice-based learning of law students and recent graduates.

The survey results provided information on the current approaches to the practical education of lawyers and helped identify weaknesses from the perspectives of students, professors and practitioners. NCSC prepared a comprehensive analysis in the form of a synthesis report of all three surveys administered to target groups, and juxtaposed the results of the three surveys. The comparative approach enabled NCSC to identify similarities and differences in respondents opinions and experiences and to draw conclusion regarding key areas of practice-based learning for law students and law graduates.

Methodology

The surveys were prepared and analyzed in Google Forms enabling detection of respondent’s opinion and attitudes about practice-based learning and accurate analysis of relevant data. The aim of the surveys was to identify the main characteristics of practice-based courses that are currently offered, as well as to give respondents the opportunity to present their ideas that can contribute to the improvement of practice-based learning while studying law and after graduation. Responses reveal how much practice-based opportunities are existing at the law faculties/in judiciary/law firms and address the biggest challenges students and recent graduates face during and after their studies.

Target law faculties and professional legal associations supported the dissemination of the surveys among students, professors and legal practitioners. In total, 252 respondents completed the surveys. 62 were students of senior years of which 39% from the Sarajevo Law Faculty, 34% from the Zenica Law Faculty, 21% from the East Sarajevo Law Faculty and 6% from the Mostar Law Faculty. As for professors and assistant professors in the field of procedural law, 87 answers were collected. 23% of the answers were from the Sarajevo Law Faculty professors, 18% from the Tuzla Law Faculty, 16 % from the Banja Luka Law Faculty, Mostar Law Faculty and Zenica Law Faculty, and 10% from the East Sarajevo Law Faculty professors. Out of a total of 103 practitioner responses, most responses were collected from attorneys 57%, while 22% from prosecutors and 18% from judges.

A random sampling method was used to obtain responses. The responses were obtained anonymously in order to protect the identity of the respondents. Personal information questions were asked to gather information about gender, age, faculty of law where they are studying/working, professional occupation and length of work experience. Other questions were structured and divided depending on whether they refer to practice-based learning while studying law at the law faculty and practice-based learning after law graduation. The data collection period was from June to July 2020 for students, and in October 2020 for professors and practitioners.

Results

The results of the surveys reveal that students, professors and practitioners have similar opinions when it comes to the importance of gaining practical legal skills and identifying deficiencies and opportunities for the improvement of practical legal education.

For all three categories of respondents the most important skill, after theoretical knowledge, that should be acquired while studying at law faculties is the practical skill of legal representation (i.e. trial advocacy). As many as 56% of students, 78% of professors and 67% practitioners recognized this practical skill as a very important skill that should be acquired while studying law at the law faculty. In regard to respondents' attitude and experiences of participation in practice-based activities, 52% of surveyed students, 63% of professors and as many as 90% of surveyed practitioners believe that law schools should provide more opportunities for law students to acquire practical legal knowledge and skills. In addition to that, most of the students rated their practical skills as underdeveloped. Student internships in the judiciary are recognized by 66% of students, 83% of professors and 93% of practitioners as the most valuable practical activity for acquiring and developing practical skills. At the same time, this type of practical activity is least present, given that 80% of surveyed students didn't have any opportunity to participate in such activities while only 15% of surveyed practitioners participated in some type of internship program for

students. Furthermore, the quality of existing internship programs was assessed as insufficient in terms of development of useful practical skills. Over 60% of students who completed an internship claimed that they have not gained valuable legal skills and knowledge, and a surprisingly large number of practitioners (93%) were of the opinion that it is necessary to improve internship opportunities for students and recent graduates. Results suggest that the lack of resources and the lack of support from the judicial community is a challenge that could be the source of the previously presented dissatisfaction and deficiencies.

When it comes to legal training after law graduation, 50% of practitioners and 77% of professors expressed their dissatisfaction with its current implementation practices. Insufficient opportunity to practice law and develop practical skills has negative implications for further professional development. This conclusion is confirmed by 50% of the surveyed professors and 70% of practitioners, who identified the lack of practical skills as the biggest challenge at the beginning of a legal career. In addition, 66% of students claim that the lack of practical experience while studying is making it difficult to acquire valuable skills that help create employment opportunities. Based on these results, there is a need to improve the quality of practice-based learning at law faculties, as well to create more opportunities for internship programs where law graduates can further develop necessary practical skills and other knowledge that will support them in the process of finding employment. The chance for such an improvement is recognized in a more active role of law faculties, legal professional associations and judiciary. Furthermore, over 90% of professors think that law faculties should expand their reach and foster the integration of internships in their curriculums, and about 80% of practitioners think that the cooperation between law faculties, legal professional associations and the judiciary needs to be strengthened to create opportunities for quality practical training of future legal professionals. Moreover, the vast majority of students (90%) are supporting the idea of a more active role of law faculties when it comes to student networking with the legal professional community. Finally, legal professional associations and judicial institutions should be more active in creating and organizing practical trainings and other events that can serve as career starting points for recent graduates. Closer cooperation and a more active role in creating opportunities and practical training programs are indispensable.

• IZVJEŠTAJ O ISKUSTVIMA PRAKTIČNOG UČENJA I
OSPOSOBLJAVANJA PRAVNIKA: REZULTATI ANKETA ZA STUDENTE PRAVA,
PROFESORE PRAVA I PRAKTIČARE PRAVA

O PROJEKTU SLP

Nacionalni centar za državne sudove – Ured u Bosni i Hercegovini (NCSC) implementira projekat „Student Law Practicum (SLP)“ od 2018. g. u Bosni i Hercegovini. Projekat podržava Ured za borbu protiv međunarodne trgovine drogom i provođenje zakona Ministarstva vanjskih poslova Sjedinjenih Američkih Država (INL).

Projekat SLP implementira se u partnerskoj saradnji s Pravnim fakultetom Univerziteta u Sarajevu, Pravnim fakultetom Univerziteta u Banjoj Luci, Pravnim fakultetom Univerziteta u Tuzli, Pravnim fakultetom Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Pravnim fakultetom Univerziteta u Istočnom Sarajevu i Pravnim fakultetom Univerziteta u Zenici. U projektnim aktivnostima, pored ostalih, učestvuju i brojni praktičari i praktičarke, tj. sutkinje/sudije, tužiteljice/tužiocci i advokatice/advokati.

Projekat SLP ima za cilj jačanje praktičnog znanja na pravnim fakultetima u BiH. Studenticama i studentima omogućava učenje zasnovano na interaktivnim i praktičnim metodama učenja, u okviru kojih kroz 14 modula posebno razvijenog inovativnog kurikuluma SLP-a postepeno savladavaju vještine zastupanja u krivičnom postupku pred sudom. Za potrebe završne simulacije prilagođeni su stvarni slučajevi iz sudske prakse. Studenti/ce sa šest partnerskih fakulteta imaju priliku da demonstriraju stečene praktične vještine zastupanja stranaka na glavnom pretresu, i to pred sudskim vijećem sastavljenim od stručnjaka/inja iz prakse koji su se prethodno pojavili u ulozi stručnih predavača/ica.

Pored aktivnosti koje se odnose na rad sa studentima, NCSC provodi i druge vrste aktivnosti s ciljem unapređenja programa praktičnog učenja pravnika. Te aktivnosti prvenstveno su usmjerene na umrežavanja s partnerima projekta i glavnim zainteresiranim stranama iz akademске zajednice i pravosuđa.

Značajni rezultati projekta SLP nastali su na osnovu participativnog procesa koji je obuhvatao jednogodišnji period redovnih sastanaka stručnog panela sastavljenog od

eminentnih profesora i predstavnika pravosudne zajednice. Prvi rezultat je izrada Okvirnog sporazuma o razumijevanju, kojim se nastoje potaknuti ključne institucije akademske i pravosudne zajednice na saradnju i zajedničko djelovanje u smjeru unapređenja praktičnog obrazovanja studenata prava i diplomiranih pravnika. Okvirnim sporazumom definira se uloga pravnih fakulteta, organa za edukaciju u oblasti prava, kao i profesionalnih udruženja pravnika i pravosudnih institucija. Njegovim prihvatanjem stvaraju se uslovi za organizaciju zajedničkih aktivnosti koje bi trebale obuhvatiti prepoznate probleme u segmentu praktičnog obrazovanja i kreiranje novih prilika za praktično učenje i usavršavanje u oblasti prava. Nadovezujući se na ciljeve i sadržaj Sporazuma, kreiran je i Priručnik za mentore za obavljanje stručne prakse studenta prava/pripravnika u pravosudnim institucijama i advokaturi. Svrha izrade ovakvog priručnika jeste da se mentorima daju smjernice pri organiziranju aktivnosti stručne prakse, kao i da se istakne važnost njihove uloge kako u pogledu ostvarenja kratkoročnih ciljeva, kao što su razvoj i profesionalno usmjeravanje odgovornih i stručnih pravnika, tako i u pogledu ostvarenja vladavine prava kao dugoročnog benefita.

1. UVOD

S ciljem spoznавања искустава и ставова студената права, njihovih profesora i praktičара права у вези с практичним обличима наставе током студирања и правних практикума након завршетка студија, Национални центар за државне судове у БиХ (далје у тексту: NCSC) припремио је, организирао и анализирао три посебне анкете намјенијене наведеним цилјним групама. Резултати анкета коришћени су и за подршку рада стручног панела који је оформљен ради kreiranja boljih mogućnosti за практично osposobljavanje studenata i diplomiranih pravnika. Nakon svake provedene анкете резултати су анализирани и представљени panelistima u виду радних материјала који су били предмет дискусије и основа за kreiranje конкретних и примјенивих prijedloga vezanih за unapređenje praktične наставе. Резултати анкета су показали задовољство, односно незадовољство студената, profesора и praktičара права s trenutnim обличима практичне наставе, односно правних практикума (правних обука poslije završenog правног факултета), чиме је NCSC дошао до информација o kvalitetu trenutnih приступа praktičnom образovanju pravnika u BiH. Такођер, анализирање pojedinačних резултата изузетно је допринијело структурирању конкретних rješenja od организатора и članova стручног панела, s обзиром на то да су tri анкете omogućile iznošenje ставова испитаника o mogućnostima unapređenja praktične наставе i обuke uopćeno, kao i идентифицирање specifičnih aktivnosti које indirektno могу довести do побољшања kvaliteta tih наставних i vannastavnih програма који se izvode kroz saradnju матичних institucija, односно организација испитаника (правних факултета, правосудних institucija i profesionalnih udruženja pravnika). Iako su rezultati pojedinačних анкета пружили mnogo korisnih информација i doveli do kreiranja kvalitetnih rješenja, уочено је како se kroz jednu sveobuhvatnu презентацију резултата sve tri анкете може постиći još i više. S ciljem da rezултати анкета за студенте, profesore/praktičare буду што pregledniji i jasniji te da se omogući komparativni приступ koji ће ukazati na подударност u stavovima, искуствима i vizijama sve tri grupe испитаника, NCSC je припремио ovu komplementarnu analizu provedenih анкета. Direktno poređenje odgovora, идентифицирање sličnosti u razmišljanju студената, njihovih profesора/edukatora i praktičара права trebalo bi poslužiti svrsi pouzdanog utvrđivanja realnog stanja trenutnih oblika praktičnog образовања pravnika i realne mogućnosti za njegovo unapređenje.

1.1. Struktura anketa

- Kako bismo rezultate ankete učinili što pregleđnijim i razumljivijim, pitanja sve tri ankete bila su podijeljena u tri tematske cjeline:

1. pitanja o ličnim podacima;
2. pitanja o praktičnom iskustvu s pravnog fakulteta i
3. pitanja o praktičnoj obuci (pravnom praktikumu poslije završenog pravnog fakulteta).

Odgovori iz sve tri tematske cjeline, tj. grupe pitanja ukazuju na to da su uključenost glavnih aktera saradnje, pravnih fakulteta, pravosudnih institucija i profesionalnih udruženja pravnika, i njihova kontinuirana saradnja ključ uspjeha na putu ka unapređenju praktičnog obrazovanja pravnika. Kada je riječ o tematskoj cjelini koja se odnosi na **lične podatke ispitanika**, važno je naglasiti da su anketu popunila ukupno 62 studenta, 87 profesora/eksperta i 103 praktičara prava.

U grupi **pitanja o praktičnom iskustvu** tokom školovanja na pravnom fakultetu, isto kao i u grupi pitanja o pravnoj obuci nakon završetka pravnog fakulteta, moguće je uočiti jasne podudarnosti u stavovima ispitanika kao i slična iskustva vezana za praktičnu nastavu. Tako, naprimjer, veliki broj studenata prava, kao i profesora i praktičara, prepoznaće veliki značaj sticanja praktičnih pravnih vještina tokom studiranja na pravnom fakultetu te korisnost praktične aktivnosti koja se realizira u vidu stažiranja (studentske prakse) u pravosudnim organima, odnosno advokatskim kancelarijama. Sveobuhvatna prezentacija podataka iz sve tri ankete u ovoj analizi pokazala je svoje prednosti. Prije svega, omogućila je kreiranje stvarne slike stanja praktičnog obrazovanja studenata i diplomiranih pravnika, jer kada sve tri grupe ispitanika u anketama iznesu jasan stav da nema dovoljno mogućnosti za sticanje praktičnih pravnih vještina, onda se i objektivno može identificirati nedostatak takvih mogućnosti.

Izvođenje zaključka o **stanju u praktičnom obrazovanju pravnika** poslužit će također i za kreiranje konkretnih prijedloga za unapređenje tog obrazovanja, jer, kao što je rečeno, anketa je omogućila ispitanicima da i oni sami ponude mogućnosti njegovog unapređenja. Generalno se može reći da i studenti i profesori i praktičari smatraju kako su potrebne veća angažiranost i saradnja između ključnih aktera saradnje – pravnih fakulteta, pravosudnih institucija i profesionalnih udruženja pravnika.

S tim i drugim zaključcima do kojih se došlo analiziranjem anketa stručnom panelu i organizatoru date su jasne smjernice u kojem pravcu trebaju djelovati i na kojim segmentima praktičnog obrazovanja pravnika posebno trebaju raditi kako bi se u konačnici kroz kvalitetnije obrazovanje i obuke pravnika unaprijedio i cjelokupan pravni sistem.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Ovaj izvještaj je zasnovan na anketama provedenim među studentima prava, profesorima i edukatorima u oblasti prava te praktičarima prava. Ankete su pripremljene u online formatu putem aplikacije Google Forms, putem koje je izvršena i analiza cjelokupnih rezultata. Distribuiranje ankete izvršeno je uz podršku partnera NCSC-a. Ankete za studente su distribuirali pravni fakulteti putem svojih web-stranica. Pravni fakulteti su podržali i distribuirali anketu i za profesore i edukatore na način da su dekani partnerskih pravnih fakulteta (Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, Pravnog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Pravnog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Pravnog fakulteta Univerziteta u Tuzli i Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci) zaposlenim profesorima i asistentima proslijedili anketu putem elektronske pošte. Što se tiče ankete za praktičare prava, ona je uspješno distribuirana praktičarima s područja cijele Bosne i Hercegovine, i to zahvaljujući profesionalnim udruženjima sudija i tužilaca (Udruženje žena sudija u BiH, Udruženje sudija FBiH, Udruženje sudija RS, Udruženje tužilaca FBiH) i advokatskim komorama svih nivoa s područja cijele BiH (advokatske komore FBiH i RS i četiri regionalne advokatske komore iz FBiH). Istraživanje stavova i iskustava vezanih za praktične vještine i praktičnu nastavu/obuku ciljnih grupa izvršeno je putem tri odvojene ankete, s tim što su sve tri ankete imale tri identične grupe pitanja o ličnim podacima, iskustvu s praktičnom nastavom na pravnom fakultetu i iskustvu o pravnom praktikumu (obuci) poslije pravnog fakulteta. Sve tri ankete sadržavale su ista pitanja, koja će omogućiti komparaciju rezultata, ali i specifična pitanja prilagođena pojedinoj ciljnoj grupi ispitanika.

Ankete je popunio sljedeći broj ispitanika:

- **62 studenta i studentice pravnog fakulteta**, od čega 39% s Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 34% s Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, 21% s Pravnog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu i 6% s Pravnog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru. Anketu su popunjivali samo studenti/ce završne godine studija i apsolventi/ce. Ukupno 63% ispitanika bili su s četvrte godine, a 37% su bili apsolventi/ce;

- **87 profesora i profesorica ili edukatora i edukatorica u oblasti prava**, i to najviše s Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 23%, zatim s Pravnog fakulteta Univerziteta u Tuzli 18%, Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru i Univerziteta u Zenici jednak postotak od 16%, te Pravnog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu 10%;
- **103 praktičara i praktičarki prava**, od čega 57% advokata i advokatica, 22% tužilaca i tužiteljica i 18% sudija i sutkinja.

2.1. Detalji o anketi provedenoj među studentima prava

Glavni cilj ankete bio je da se dobije uvid u iskustva i stavove studentica i studenata prava i diplomiranih pravnika i pravnica vezano za praktično učenje tokom perioda pravnog obrazovanja. Radi prikupljanja tih podataka i što veće reprezentativnosti same ankete, pri provođenju anketiranja primijenjeni su sljedeći parametri:

- **metoda prikupljanja podataka**: upitnik je bio izrađen u online formatu putem programa Google Forms;
- **strategija uzorkovanja**: anketa je provedena na svrsishodnom uzorku s ciljem zadovoljenja posebnih potreba studije uz stratificiranje s vodećim varijablama koje uključuju spol, godinu studija i pravni fakultet koji pohađaju studenti;
- **izbor studenata**: studenti četvrte godine studija i apsolventi četiri pravna fakulteta iz cijele Bosne i Hercegovine;
- **period prikupljanja podataka**: od juna do jula 2020. godine;
- **zaštita identiteta**: od studenata nisu traženi podaci o imenu i prezimenu.

2.2. Detalji ankete provedene među profesorima/ edukatorima u oblasti prava

S ciljem spoznавanja pozitivnih i negativnih karakteristika postojećih oblika praktične nastave na pravnim fakultetima, kao i formuliranja najboljih rješenja za unapređenje praktične nastave i pravnih praktikuma, među profesori(ca)ma/edukatori(ca)ma je provedena slična anketa kao među njihovim studenti(ca)ma.

Sljedeći parametri osigurali su reprezentativnost i pouzdanost podataka ankete za profesore ili edukatore u oblasti prava:

- **metoda prikupljanja podataka**: anketa je bila izrađena putem online programa Google Forms, koji je automatski obrađivao odgovore profesora/edukatora;

- **strategija uzorkovanja:** istraživanje je izvršeno na stratificiranom uzorku, pri čemu se vodilo računa o spolu, pravnom fakultetu gdje su zaposleni i godinama podučavanja u oblasti prava;
- **izbor profesora/edukatora:** svi profesori, odnosno asistenti koji predaju na pozitivopravnim predmetima materijalnog ili procesnog prava;
- **period prikupljanja podataka:** mjesec oktobar 2020. godine;
- **zaštita identiteta:** anketa je bila u potpunosti anonimna.

2.3. Detalji ankete provedene među praktičarima prava

Da bi istraživanje o praktičnim oblicima nastave na pravnim fakultetima i pravnim praktikumima poslije pravnog fakulteta bilo potpuno, o svojim stavovima i iskustvima su ispitani praktičari i praktičarke prava.

Pri provođenju ankete među ovom ciljnom grupom uzeti su u obzir sljedeći parametri:

- **metoda prikupljanja podataka:** online program za izradu i analiziranje anketa Google Forms;
- **strategija uzorkovanja:** anketa je provedena na reprezentativnom uzorku ispitanika uz primjenu stratifikacije prema spolu, mjestu zaposlenja i radnom iskuštu u praktičnoj primjeni prava;
- **izbor praktičara prava:** svi praktičari prava (sudije/sutkinje, tužioci/tužiteljice i advokati/advokatice) koji su ujedno članovi svojih profesionalnih udruženja;
- **period prikupljanja podataka:** mjesec oktobar 2020. godine;
- **zaštita identiteta:** poštujući zaštitu privatnosti ispitanika, od njih nisu traženi podaci o imenu i prezimenu.

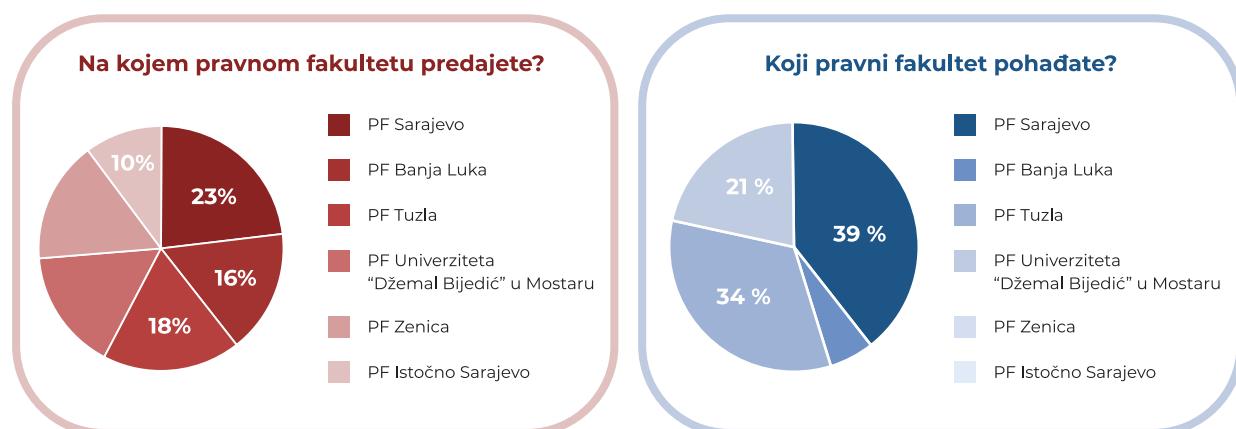
• IZVJEŠTAJ O ISKUSTVIMA PRAKTIČNOG UČENJA I
OSPOSOBLJAVANJA PRAVNIKA: REZULTATI ANKETA ZA STUDENTE PRAVA,
PROFESORE PRAVA I PRAKTIČARE PRAVA

3. REZULTATI ANKETE

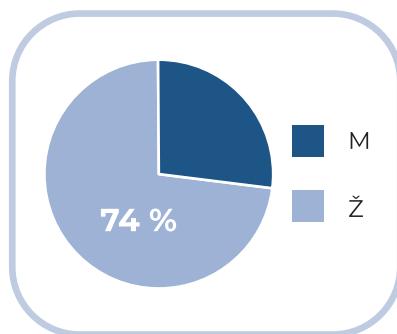
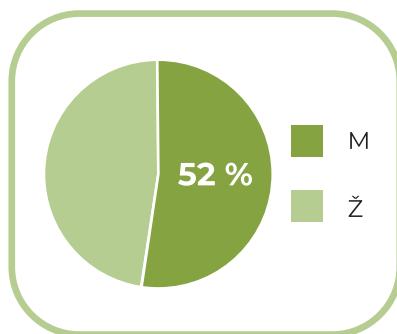
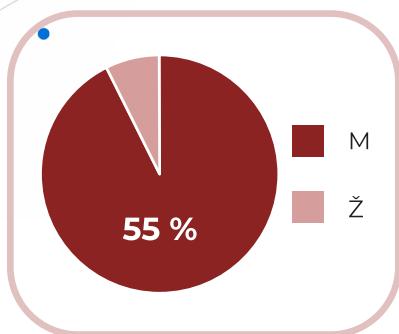
3.1. Lični podaci

U anketi su učestvovali ispitanici koji studiraju na različitim fakultetima, odnosno rade u različitim institucijama, tj. pravosudnim organima, i to s područja cijele Bosne i Hercegovine. Pored toga, raznolika je i spolna struktura ispitanika, kao i njihovo profesionalno iskustvo i profesionalne preferencije.

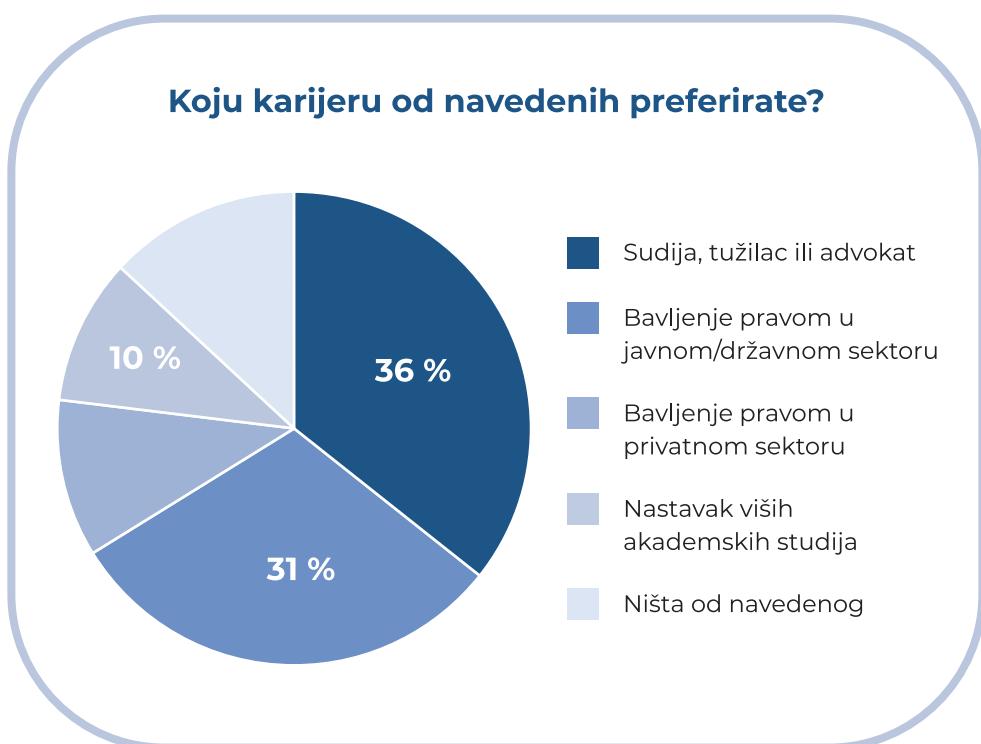
NCSC je zaprimio ukupno 62 odgovora od studenata s četiri od šest partnerskih fakulteta, i to: 24 s Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 21 s Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, 13 odgovora s Pravnog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu i 4 s Pravnog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru. Nešto veći broj profesora, njih 87, i to sa svih šest partnerskih fakulteta, ispunilo je anketu za profesore ili edukatore u oblasti prava. Najviše je bilo profesora/edukatora s Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (23%), dok je najmanje odgovora pristiglo s Pravnog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu (10%). Zahvaljujući udruženjima sudija i tužilaca s područja cijele BiH i advokatskim komorama iz FBiH i RS-a te regionalnim komorama u FBiH, anketa za praktičare pristigla je u sve dijelove Bosne i Hercegovine, te su je u konačnici ispunila 103 praktičara.

U sve tri ankete učestvovao je veći broj ispitanica nego ispitanika.

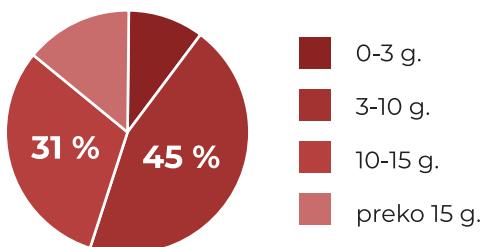

Studenti su u prvoj grupi pitanja, onoj općeg karaktera, izrazili svoje preferencije u pogledu buduće pravničke karijere. Najviše studenata, njih 36%, odgovorilo je da preferira karijeru sudije, tužioca ili advokata. Najmanji broj studenata zainteresiran je za nastavak viših akademskih studija (10%). Kada je riječ o izboru između karijere u javnom/državnom sektoru ili privatnom, više je onih koji bi prakticirali pravo u javnom/državnom sektoru.

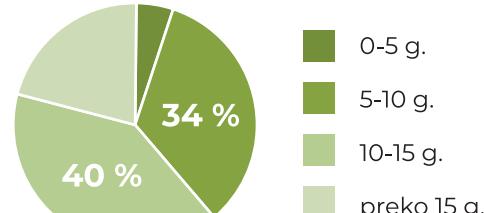

Kako bi se dobili podaci o profesionalnom iskustvu u podučavanju, odnosno prakticiranju prava, profesori/edukatori i praktičari su odgovarali na pitanje o godinama iskustva koje imaju u svojim profesijama. Analizom obje ankete moguće je utvrditi da najveći broj ispitanika ima od 3 do 15 godina iskustva podučavanja, odnosno prakticiranja prava, te da je najmanji broj onih koji imaju manje profesionalno iskustvo – do 5 godina rada u oblasti prava.

Koliko godina iskustva u podučavanju na pravnom fakultetu imate?

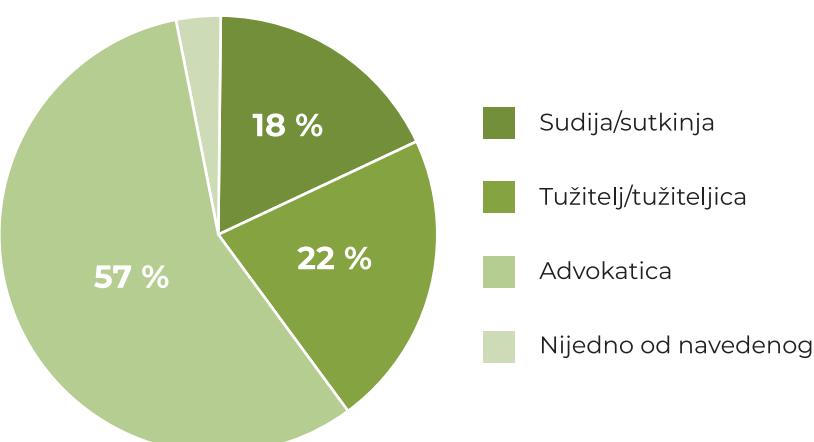

Koliko godina se bavite pravom?

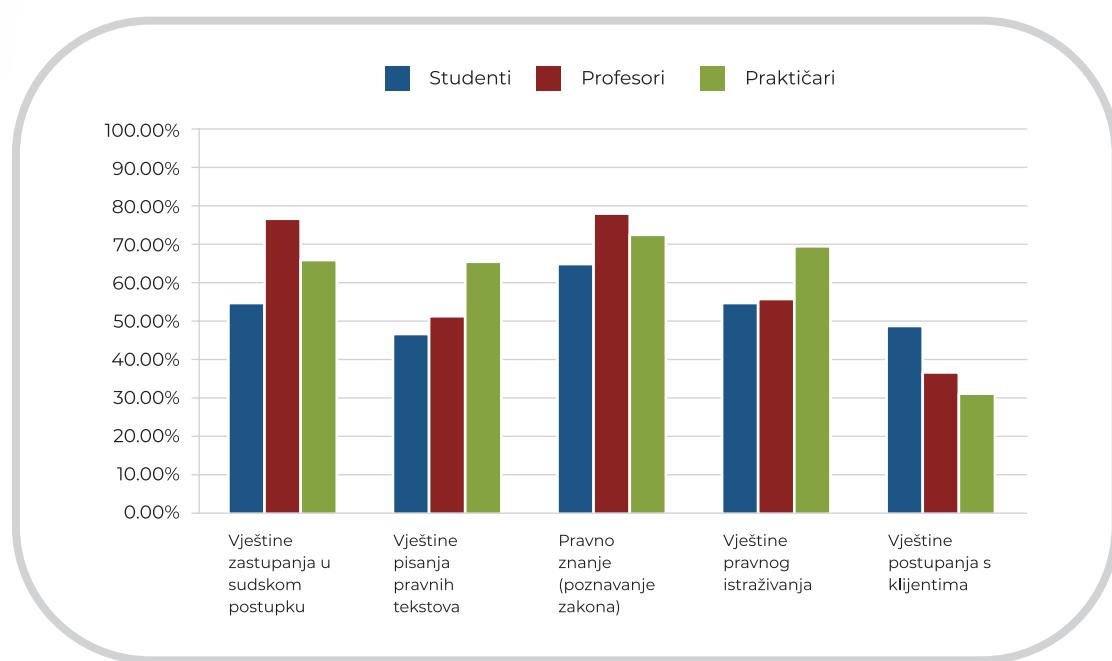
Na kraju prve grupe pitanja vrijedno je zapaziti da se više od 55% anketiranih praktičara bavi advokaturom. Što se tiče nosilaca javnih funkcija, nešto je više tužilaca popunilo anketu u odnosu na sudije.

Kojom profesijom se bavite/ste se bavili?

3.2. Praktično iskustvo na pravnom fakultetu

- U drugoj grupi pitanja studentima, profesorima i praktičarima su postavljana pitanja vezana za njihovo iskustvo u praktičnim aktivnostima koje se organiziraju na pravnim fakultetima.

Za početak studenti su identificirali najslabije razvijenu vještinu tokom studiranja na pravnom fakultetu. Najslabije razvijena vještina za studente je vještina zastupanja stranaka u sudskom postupku i vještina rada s klijentima, dok su vještine poznavanja materijalnog prava i vještine pravnog istraživanja najbolje razvijene. Sve tri ciljne grupe ispitanika odgovarale su na pitanje o praktičnim vještinama koje je najvažnije steći tokom školovanja na pravnom fakultetu.

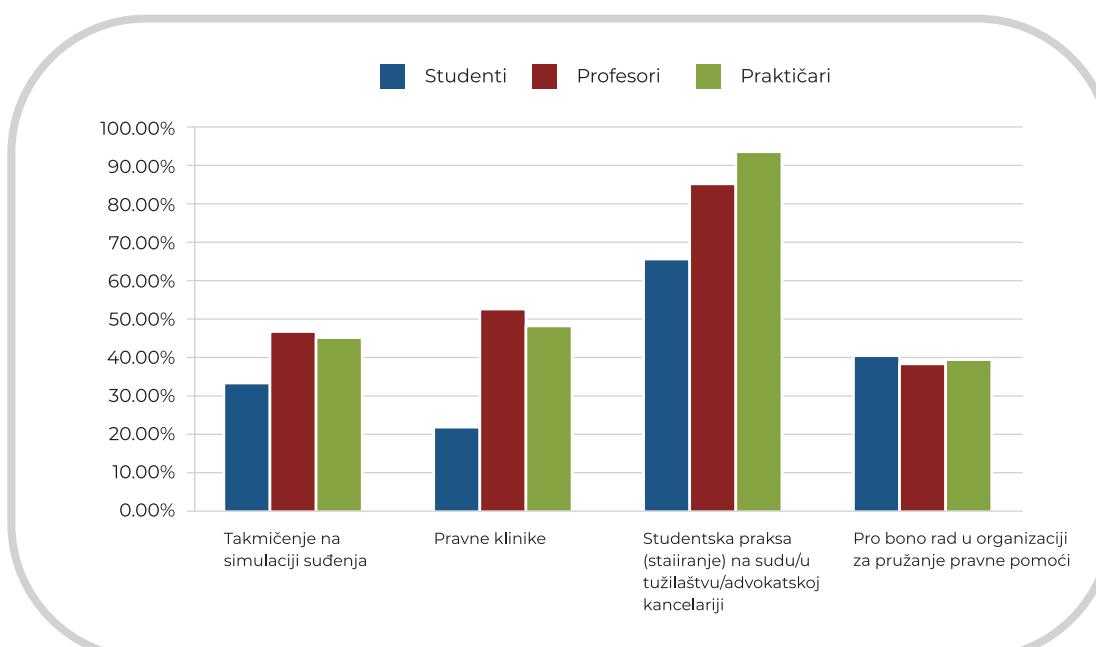
Analiziranje odgovora ukazuje na to da je i za studente i za profesore i za praktičare najvažnija vještina koja se treba steći na pravnom fakultetu vještina poznavanja materijalnog prava, odnosno pravno znanje. Čak 41 student prava, od njih ukupno 62, odgovorio je kako je najvažnije steći pravno znanje. Također, veoma veliki broj profesora, 69 od 87 (79%), kao i praktičara prava, 72 od 103 (70%), opredijelilo se za ovu vještinu kao najvažniju. Pored navedene vještine, 56% studenata, 78% profesora i 67% praktičara smatra da su vještine zastupanja stranaka u sudskom postupku također vještine koje je bitno steći tokom studiranja.

Pitanje o uključenosti pravnog fakulteta u pružanju mogućnosti za sticanje praktičnog znanja otkrilo je da od ukupno 62 studenta čak 32 (51,6%) smatra kako im fakultet nije pružio dovoljno mogućnosti za sticanje praktičnog pravnog znanja.

U odnosu na taj broj studenata, čak i veći postotak profesora (63,2%) i praktičara (90,3%) smatra da fakulteti ne pružaju dovoljno mogućnosti za sticanje i razvijanje praktičnih pravnih znanja i vještina.

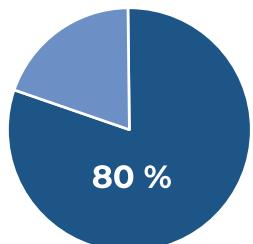
Ovakvi odgovori ukazuju na to da studentima nedostaje mogućnosti za sticanje praktičnih pravnih vještina te da je potrebno da pravni fakulteti kao matične institucije preuzimaju veću ulogu u stvaranju takvih mogućnosti. To potvrđuju i prethodno izloženi odgovori studenata u vezi s pitanjem o najslabije razvijenoj vještini. Većina studenata smatra da je upravo vještina zastupanja stranaka u sudskom postupku najslabije razvijena, a većina, kako studenata tako i profesora i praktičara, prepoznaže tu vještina kao veoma važnu. Pored toga, veliki je postotak, čak 90%, studenata koji smatraju da upravo fakulteti trebaju olakšavati mogućnosti za umrežavanje studenata sa sudijama, tužiocima i advokatima, što indirektno može dovesti do povećavanja mogućnosti za sticanje praktičnih pravnih vještina i organiziranje različitih programa obuka i stažiranja studenata (studentskih praksi).

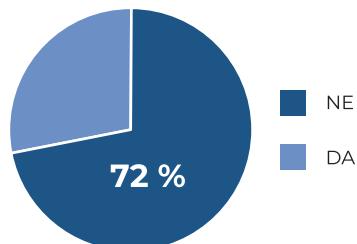
Kako bi se otkrilo koji su to oblici praktičnih nastavnih, odnosno vannastavnih aktivnosti koje bi na najbolji način doprinijele razvoju praktičnih vještina studenata prava, sve tri kategorije ispitanika su na skali od 1 do 3 stepenovale ponuđene aktivnosti, pri čemu je 3 predstavljalo najvredniju aktivnost, a 1 najmanje vrijednu. Rezultati ankete ukazuju na to da je po mišljenju studenata, profesora i praktičara najvrednija praktična aktivnost tokom pohađanja pravnog fakulteta stažiranje (studentska praksa) na sudu / u tužilaštvu. Naime, 66% studenata (41), 83% profesora i 93% praktičara vrednuje stažiranje, odnosno studentsku praksu u sudu ili drugoj instituciji/advokatskoj kancelariji i/ili društvu kao najvredniju praktičnu aktivnost u kojoj studenti mogu učestvovati tokom studiranja na pravnom fakultetu. Studenti su kao drugu najvredniju praktičnu aktivnost ocijenili pro bono rad u organizaciji za pružanje pravne pomoći (25), dok je najmanji broj studenata (13) ocijenio učešće u pravnoj klinici kao najvredniju aktivnost. Analizirajući odgovore profesora/ekspertova i praktičara, mogu se zapaziti i različita mišljenja ovih kategorija ispitanika. Pravne klinike, ujedno i najmanje vrijedna praktična aktivnost za studente, za 44 profesora i 48 praktičara su na drugom mjestu, odmah iza studentske prakse, odnosno stažiranja u sudu/tužilaštvu/advokatskim kancelarijama. Nešto manje profesora i praktičara ocijenilo je takmičenje na simulaciji suđenja kao najviše vrijednu praktičnu/vannastavnu aktivnost, dok je pro bono rad u organizacijama za pružanje pravne pomoći druga po redu najvrednija praktična/vannastavna aktivnost iz perspektive studenata, ocijenjena kao najmanje vrijedna od ponuđenih.

Da bismo saznali kakve praktične aktivnosti se konkretno organiziraju i pružaju studentima prava, pitali smo prije svega studente da li njihovi pravni fakulteti omogućavaju stažiranje (studentsku praksu) na sudu, u tužilaštvu, advokatskim komorama i drugim javnim organima za sticanje akademskih bodova. Većina od 80% studenata (50) tvrdi kako im fakultet nije pružio mogućnost za takav vid stažiranja. Također, 72% anketiranih studenata (45) tvrdi da nije ni bilo više prilika za stažiranje tokom studiranja.

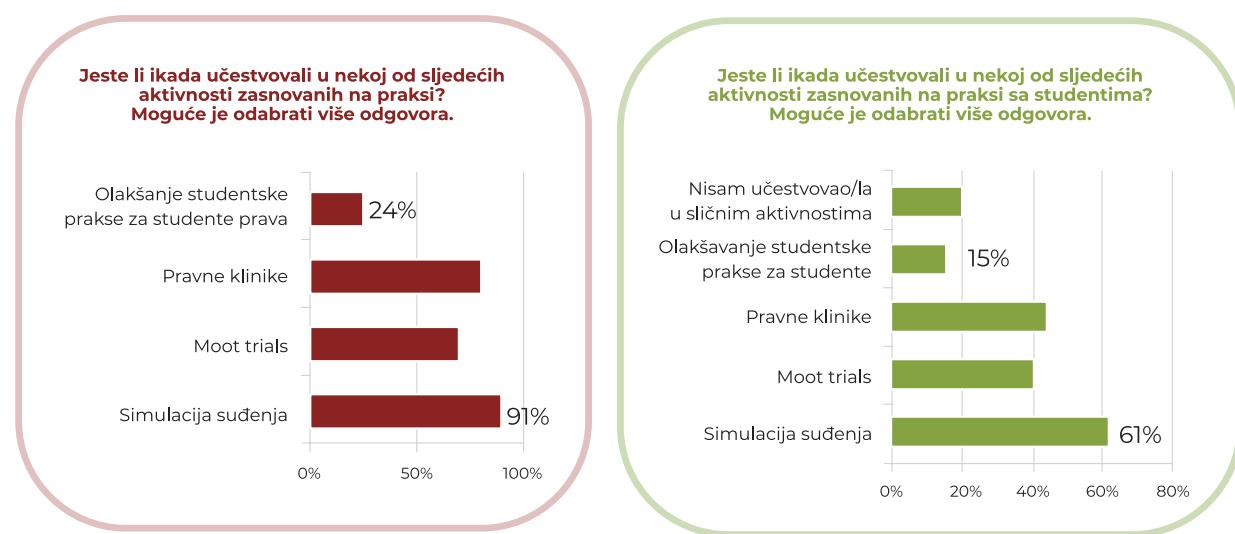
Tokom studiranja da li vam je vaš pravni fakultet omogućio prilike za stažiranje (studentske prakse)?

Bilo je više prilika za stažiranje (studentsku praksu) tokom studiranja?

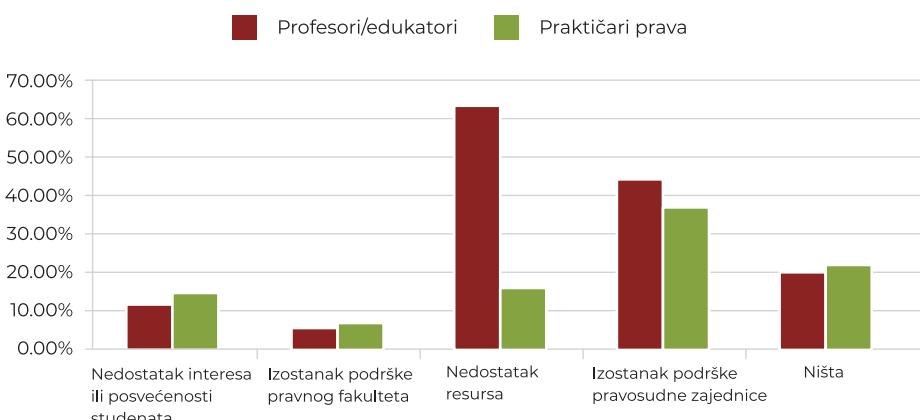

Da studenti nemaju dovoljno mogućnosti da stažiraju u pravosudnim organima i drugim institucijama svjedoče i iskustva profesora i praktičara. Naime, kada su profesori pitani o svom učešću u aktivnostima studenata zasnovanim na praksi, samo 21 profesor/ekspert (24%) tvrdi da je imao priliku da učestvuje u stvaranju mogućnosti za obavljanje studentske prakse za studente prava. S druge strane, analiza ovog pitanja ukazuje na to da su profesori/eksperti najviše učestvovali u simulaciji suđenja (91%) i pravnim klinikama (81%). Na nedostatak mogućnosti za stažiranje, odnosno obavljanje pripravnštva za studente ukazuju i odgovori anketiranih praktičara. Naime, njihovi odgovori su dosljedni odgovorima profesora/eksperta o praktičnim aktivnostima koje se organiziraju na fakultetima. Najviše je njih učestvovalo na simulaciji suđenja (61%) i pravnim klinikama (44%), dok je najmanji broj učestvovao u olakšavanju studentske prakse, odnosno stažiranja za studente, samo 15 od 103 ispitanih praktičara (15%).

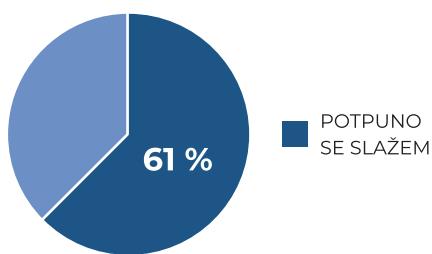
S ciljem da se dobije što više podataka o iskustvu profesora i praktičara s praktičnim oblicima nastave u kojima su učestvovali, odnosno o kojima su informirani, postavljeno im je pitanje u kojem se traži od njih da od nekoliko ponuđenih izazova izaberu onaj s kojim su se najčešće susretali. Naime, preko 60% ispitanih profesora/eksperta mišljenje je da je nedostatak resursa najčešći izazov, dok je za 36% praktičara na prvom mjestu izostanak podrške pravosudne zajednice. Analiza odgovora pokazuje da su i profesori/eksperti prepoznali izostanak podrške pravosudne zajednice kao čest izazov (preko 40% ispitanika). Zanimljivo je da samo 10 profesora, odnosno 7 praktičara smatra kako je izazov nedostatak interesa ili posvećenosti studenata praktičnim aktivnostima.

• IZVJEŠTAJ O ISKUSTVIMA PRAKIČNOG UČENJA I OSPOSOBLJAVANJA PRAVNIKA: REZULTATI ANKETA ZA STUDENTE PRAVA, PROFESORE PRAVA I PRAKIČARE PRAVA

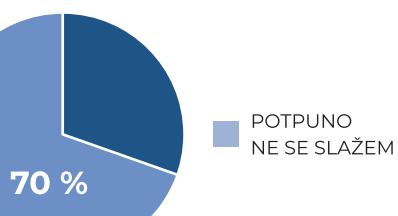

Za studente koji su obavili staž, odnosno studentsku praksu tokom studija pripremljena su posebna pitanja vezana za njihovo iskustvo tokom te aktivnosti. Studenti su na tvrdnje u okviru ovih pitanja davali ocjene od 1 (apsolutno se ne slažem) do 5 (potpuno se slažem). Čak 38 ispitanika, što je više od 60%, izrazilo je svoje absolutno slaganje s tvrdnjom da tokom obavljanja staža nisu stekli posebno vrijedne pravne vještine ili znanje koje inače ne bi stekli. Također, na tvrdnju da su tokom obavljanja staža ostvarili vrijedne kontakte u pravosudnoj zajednici, 43 (70%) ispitanika su odgovorila da se ne slažu s ovom tvrdnjom.

Tokom obavljanja staža nisam stekao/la posebno vrijedne pravne vještine i znanje.

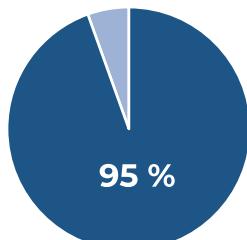

Nakon obavljenog staža ostvario/la sam vrijedne kontakte u pravosudnoj zajednici.

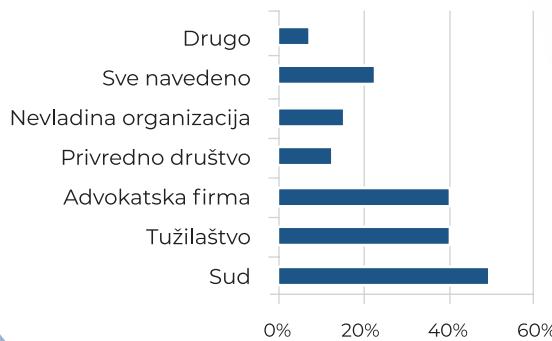

Bez obzira na takva iskustva sa sticanjem praktičnih vještina i vrijednih profesionalnih kontakata, veliki postotak od 95% ispitanih studenata tvrdi da bi bili zainteresirani za stažiranje (studentsku praksu) i onda kada ne bi dobili bodove za njega na pravnom fakultetu, a najviše studenata zainteresirano je za stažiranje u sudu (48%), zatim s podjednakim interesom (40,3%) za tužilaštvo i advokatsku firmu.

Da li biste bili zainteresirani za stažiranje (studentsku praksu) i onda kada ne biste dobili bodove za isto na pravnom fakultetu?

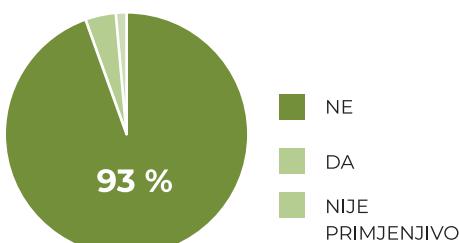

Za studentsku praksu (stažiranje) u kojoj od navedenih organizacija biste bili najzainteresirаниji: (odaberite sve primjenjive odgovore)

Zanimalo nas je kakvo je mišljenje praktičara o nastavnim i vannastavnim oblicima praktične nastave koja se pruža studentima prava. Pitanje o općem zadovoljstvu praktičara studentskim praksama koje su prisutne na pravnim fakultetima u Bosni i Hercegovini otkrilo nam je da preko 90% praktičara smatra kako ih je potrebno unaprijediti. Najbolji način za unapređenje studentskih praksi većina praktičara (71%) vidi kroz davanje mogućnosti da studenti rade na bolje strukturiran način sa stručnom osobom u oblasti prava kao supervizorom od slučaja do slučaja. Također, značajan broj (63,1%) vidi mogućnost poboljšanja kroz rad studenata prema posebno osmišljenom pripravnicičkom programu uz pristup supervizora posebnim pomoćnim materijalima.

Smatrate li da je potrebno unaprijediti studentske prakse (stažiranje)?

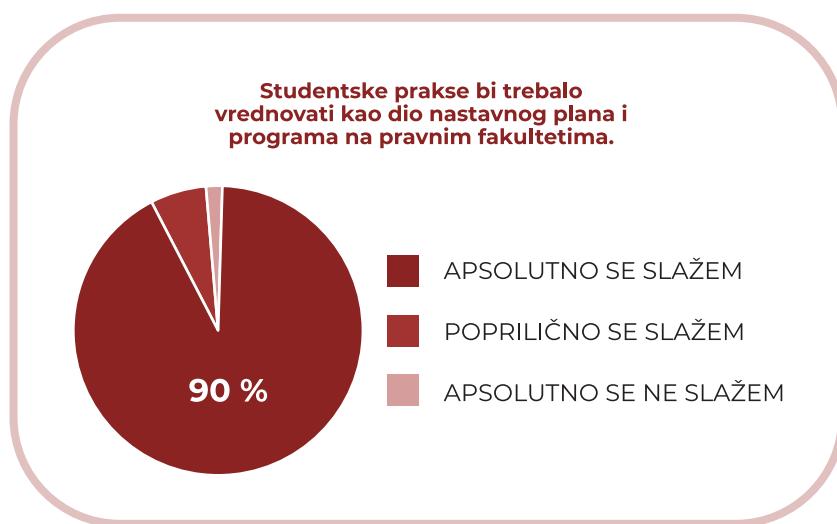

Na koji način bi trebalo unaprijediti studentske prakse (pripravnštvo)?

Profesori su također indirektno iznijeli svoje mišljenje o mogućnosti unapređenja studentskih praksi tako što je 80 od ukupno 87 profesora/ekspertova (90% ispitanika) izrazilo

svoje absolutno slaganje s tvrdnjom da bi studentske prakse trebalo vrednovati kao dio nastavnog plana i programa na pravnim fakultetima.

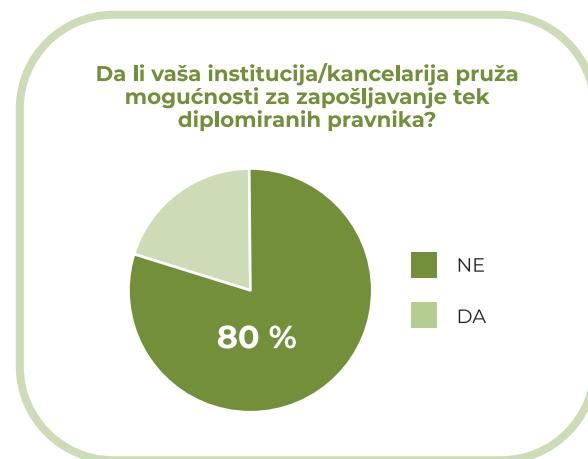

3.3. Praktikum (pravna obuka poslije pravnog fakulteta)

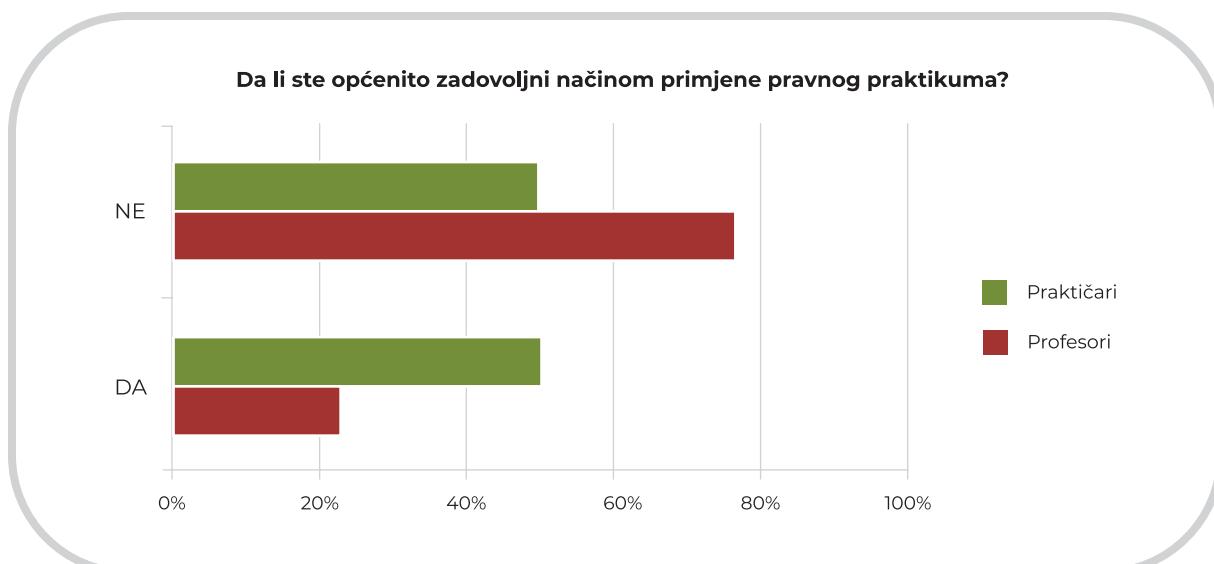
Treća grupa pitanja bila je formulirana radi spoznавanja iskustava i stavova ispitanika o pravnoj obuci poslije pravnog fakulteta. Prije svega, studentima je postavljeno pitanje o postojanju različitih mogućnosti zapošljavanja za razvijanje pravničkog znanja, odnosno o prilikama za obavljanje pripravničkog staža. Rezultati ankete ukazuju na to da su studenti podijeljeni u pogledu mišljenja da postoje takve mogućnosti. 50% ispitanika je tvrdilo da postoje razne mogućnosti, dok 50% njih smatra da one ne postoje.

Pitanje o mogućnostima obavljanja pripravničkog staža nakon završetka pravnog fakulteta uz određene prilagodbe postavljeno je i praktičarima prava. Naime, većina je (80% praktičara) odgovorila da njihova organizacija, firma ili kancelarija zapošljava tek diplomirane studente prava.

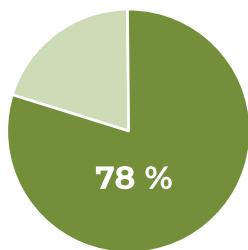

Ipak, postojanje mogućnosti za obavljanje pripravničkog staža, odnosno pravnog praktikuma, ne znači nužno da su ti programi kvalitetni i usmjereni na usavršavanje i razvoj praktičnih i ostalih vještina, kao ni to da su oni pod jednakim uslovima dostupni svim diplomiranim pravnicima. Analizirajući odgovore profesora/eksperta i praktičara, može se uočiti jasno nezadovoljstvo profesora načinom primjene pravnog praktikuma u Bosni i Hercegovini (77%), dok su, s druge strane, praktičari bili podijeljenog mišljenja, jednak broj je odgovorio da je zadovoljan, odnosno da nije. Takvo jasno opredjeljenje profesora i podijeljeno mišljenje praktičara upućuje na zaključak da je potrebno poboljšati praktikume (programe pravne obuke) u Bosni i Hercegovini.

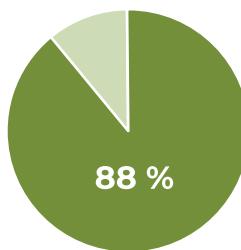
- Kao mogućnost za unapređenje pravnih obuka (praktikuma) većina praktičara (78%) prepoznaće koordinaciju između pravnih fakulteta i udruženja pravnika ili pravosudnih institucija kao ključnu. Pored toga, oko 88% praktičara slaže se s prijedlogom da bi pravosudne institucije i profesionalna udruženja pravnika (udruženja sudija, tužilaca i advokat-skih komora) trebale više strukturirati praktikum u pogledu vještina i znanja koje studenti trebaju steći tokom pravne obuke.

Smatrate li da bi koordinacija između pravnih fakulteta i udruženja pravnika ili pravosudnih institucija unaprijedila mogućnosti za pravnu obuku? Ocijenite na ljestvici od 3 "Apsolutno se slažem" do 1 "Nikako se ne slažem".

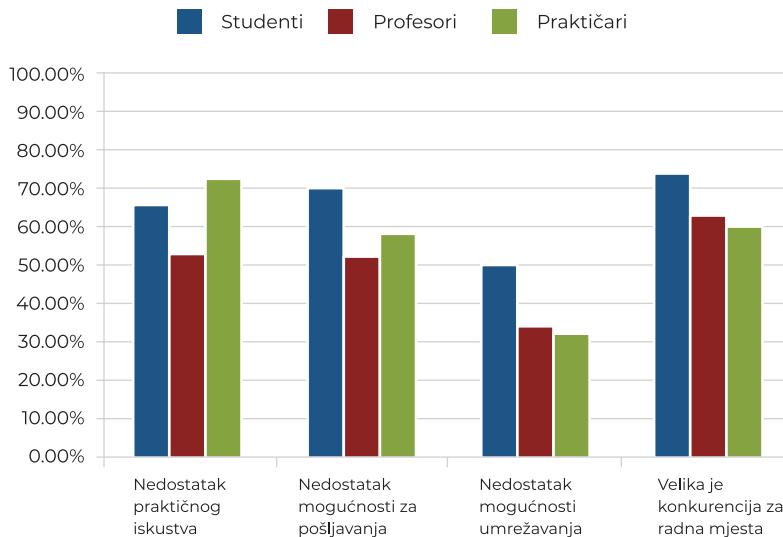
Smatrate li da bi praktikum trebao biti više strukturiran od strane pravosudne institucije u pogledu vještina i znanja koje studenti trebaju steći?

(Npr. usvajanjem posebno osmišljenog programa za jačanje kapaciteta, osiguranjem pomoćnih materijala za supervizore...)

Premda su i ispitanici bili podijeljenog mišljenja u nekim pitanjima koja su vezana za pravnu obuku nakon završetka pravnog fakulteta, kada su u pitanju izazovi na koje studenti nailaze nakon završetka pravnog fakulteta, njihova razmišljanja su jasna. Čak 41 ispitanik student (66%) tvrdi da nedostatak praktičnog iskustva tokom školovanja na pravnom fakultetu onemogućava sticanje vrijednih vještina koje pomažu u stvaranju mogućnosti za zapošljavanje u oblasti prava. Pored navedenog, jedan od izazova je nedostatak prakse i/ili resursa za zapošljavanje u oblasti prava, s čim se slažu 43 ispitanika (69%). Također, veliki broj ispitanika, 50%, tvrdi da nedostaju mogućnosti umrežavanja u pravosudnoj zajednici. Ipak, kao najveći izazov na koji studenti nailaze nakon završetka pravnog fakulteta prilikom zapošljavanja navodi se zapravo velika konkurenca za radna mjesta, s čim se slaže 46 ispitanika.

Koji su po vašem mišljenju najčešći izazovi na
koje studenti nailaze po završetku pravnog fakulteta
u nastojanju da ostvare pravničku karijeru?

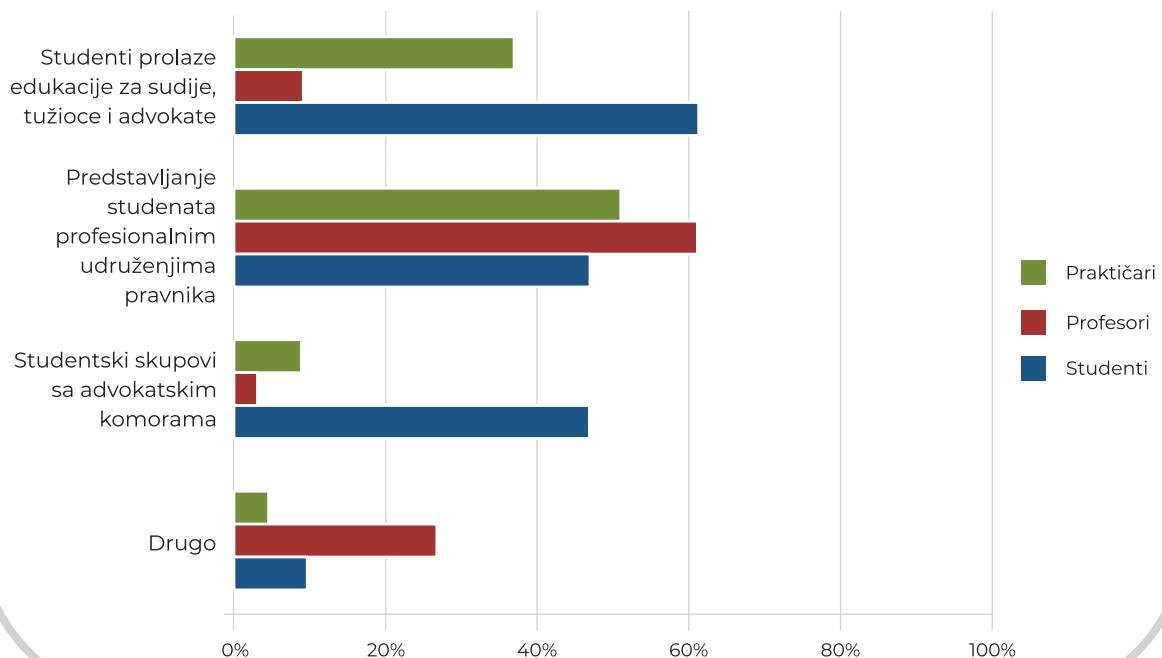

I od profesora i od praktičara je traženo da identificiraju najveće izazove s kojima se studenti suočavaju na počecima pravničke karijere. Kao što se može vidjeti, i za profesore je najčešći izazov s kojim se suočavaju studenti velika konkurenčija za radna mesta. To je potvrdilo više od 63% ispitanika, odnosno 55 od 87 ispitanika. Na drugom je mjestu, za više od 50% ispitanih profesora, nedostatak praktičnog iskustva tokom školovanja. Analiza odgovora praktičara ukazuje na to da većina od oko 70% kao najčešći izazov prepoznaće nedostatak praktičnog iskustva tokom školovanja na pravnom fakultetu, što istovremeno onemogućava sticanje vrijednih vještina koje pomažu u stvaranju mogućnosti za zapošljavanje u oblasti prava. Nedostatak mogućnosti za zapošljavanje u oblasti prava ipak je izazov s kojim se, iz perspektive praktičara, susreće manji broj studenata u odnosu na nedostatak praktičnog iskustva.

Posljednja pitanja ankete bila su posvećena načinima i organizaciji umrežavanja studenata sa zajednicom praktičara. Sve tri grupe ispitanika izrazile su svoje mišljenje u pogledu najefektivnijeg načina umrežavanja s pravosudnom zajednicom. Naravno, pri tome treba imati na umu da umrežavanje studenata s pravosudnom zajednicom nije svrha samo sebi, već treba da dovede do kreiranja korisnih poslovnih poznanstava koja će omogućiti studenima da predstave svoja znanja, vještine i svoju osobnost.

Za oko 60% studenata je pohađanje edukacija namijenjenih za sudije, tužioce i advokate najefektivniji način umrežavanja s pravosudnom zajednicom. Ovaj odgovor vjerovatno proizilazi i iz činjenice da ne postoje drugi načini putem kojih studenti imaju priliku da se povezuju s praktičarima na aktivnostima koje zajedno i/ili posebno organiziraju pravni fakulteti, advokatske komore i udruženja sudija/tužilaca. Na drugom mjestu, s jednakim brojem odgovora (47%), jesu predstavljanje studenata profesionalnim udruženjima pravnika i studentski skupovi s advokatskom komorom. Uzimajući u obzir da umrežavanje studenata prava kroz učešće profesionalnih udruženja pravnika još uvijek nije naišlo na primjenu u praksi, može se zaključiti da studenti prepoznaju potencijal ovakvih vidova umrežavanja, koji bi trebali olakšati zapošljavanje i dalji razvoj praktičnih znanja i vještina.

Po vašem mišljenju, koji je najefektivniji način umrežavanja studenata u pravosudnoj zajednici?

Da je predstavljanje studenata profesionalnim udruženjima pravnika, tj. njihovo učešće na skupovima s takvim udruženjima, jedan od najefektivnijih načina umrežavanja studenata s praktičarima složila se i većina profesora/edukatora i praktičara. Kao što grafikon pokazuje, najveći broj profesora/edukatora (60%) i praktičara (51%) vidi takav način umrežavanja kao najefektivniji od ponuđenih.

Treba dodati i to da je većina praktičara, njih čak 93%, izrazila svoju spremnost da učestvuje na skupovima ili umrežavanjima na kojima bi se upoznali sa studentima prava, odnosno diplomiranim pravnim. Kada je u pitanju identificiranje subjekta koji bi bio odgovoran za organizaciju aktivnosti koje bi doprinijele umrežavanju studenata i diplomiranih pravnika s pravosudnom zajednicom, oko 90% studenata smatra kako je važno da pravni fakulteti olakšavaju mogućnosti umrežavanja studenata sa sudijama, tužiocima i advokatima, čime bi još za vrijeme studiranja počelo postepeno njihovo uključivanje u pravosudnu zajednicu. Iz perspektive većine praktičara (60%), umrežavanja ili skupove trebali bi organizirati kako pravni fakulteti tako i udruženja pravnika, čime bi se osigurao kontinuitet uključenosti studenata u profesionalnu zajednicu pravnika.

• IZVJEŠTAJ O ISKUSTVIMA PRAKTIČNOG UČENJA I OSPOSOBLJAVANJA PRAVNIKA: REZULTATI ANKETA ZA STUDENTE PRAVA, PROFESORE PRAVA I PRAKTIČARE PRAVA

Na prethodna pitanja o načinu i organizaciji umrežavanja studenata s pravosudnom zajednicom, što u konačnici ima za cilj kreiranje boljih uslova za zapošljavanje diplomiranih pravnika, nadovezuju se i odgovori profesora/edukatora, koji u većini podržavaju jačanje uloge pravnih fakulteta u stvaranju mogućnosti za zapošljavanje diplomiranih pravnika kroz saradnju s potencijalnim poslodavcima.

4. ZAKLJUČAK

Nakon pojedinačne analize anketa za studente, profesore/ekspertice i praktičare kreirana je sveobuhvatna analiza s najrelevantnijim podacima iz svake od njih. Zahvaljujući izabranoj metodologiji i pitanjima koja su postavljena u sve tri ankete, sveobuhvatna analiza omogućila je primjenu komparativnog pristupa rezultatima, što je za rezultat imalo uočavanje podudarnosti u stavovima i iskustvima tri ciljne grupe ispitanika, koji su ujedno i učesnici praktične nastave i pravnih praktikuma za studente prava i diplomirane pravnike. Mišljenje svake grupe ispitanika podjednako je važno, a upravo je sintetiziranje njihovih odgovora u jednu analizu omogućilo formiranje općeg stava o kvalitetu i glavnim obilježjima prisutnih oblika aktivnosti usmjerenih na praktičnu obuku studenata i diplomiranih pravnika.

Ključni zaključci do kojih se došlo analiziranjem i kompariranjem odgovora ispitanih studenata, profesora/ekspertice i praktičara su sljedeći:

- nakon poznavanja zakona, odnosno teorijskog znanja, za sve tri kategorije ispitanika najvažnija vještina koja se treba steći tokom studiranja na pravnom fakultetu jeste **praktična vještina zastupanja stranaka u sudskom postupku**. To je potvrdilo 56% studenata, 78% profesora i 67% praktičara;
- **pravni fakulteti ne pružaju studentima dovoljno mogućnosti za sticanje praktičnih pravnih znanja i vještina.** Čak 52% studenata, 63% profesora i 90% ispitanih praktičara takvog je mišljenja. Tome još treba dodati i stav studenata da je zastupanje stranaka u sudskom postupku najslabije razvijena vještina kojom studenti raspolažu nakon završetka pravnog fakulteta;
- **za studente je veoma važno da steknu praktično iskustvo na pravnom fakultetu**, što potvrđuje 95% studenata koji bi bili zainteresirani za studentske prakse i onda kada ne bi dobili bodove za njih na pravnom fakultetu;
- sve tri kategorije ispitanika prepoznaju **studentsku praksu (stažiranje) kao najvredniju praktičnu aktivnost za sticanje i razvoj praktičnih vještina**. Naime, 66% studenata, 83% profesora i 93% praktičara opredijelilo se za stažira-

- nje, odnosno studentsku praksu u sudu/tužilaštvu/advokatskoj kancelariji kao najvredniju praktičnu aktivnost;
- najvrednija praktična aktivnost, studentska praksa (stažiranje), ujedno je i aktivnost koja je najmanje prisutna u obrazovnom procesu pravnika. 80% studenata je s nama podijelilo svoje iskustvo da im **pravni fakultet nije omogućio stažiranje (studentsku praksu)**. Nedostatak ove praktične aktivnosti potvrđuju i odgovori profesora/praktičara. Naime, najmanji postotak ispitanih profesora (24%) i praktičara (15%) do sada je učestvovao u ovakvoj ili sličnoj praktičnoj aktivnosti;
- iskustva studenata i praktičara koji su učestvovali u studentskim praksama ukazuju na to da **trenutni programi studentskih praksi (stažiranja) nisu dovoljno kvalitetni i da ne pružaju studentima priliku da usavrše i nadograđe znanje stečeno na redovnom studijskom programu**. Preko 60% studenata koji su obavljali stažiranje, odnosno studentsku praksu tvrdi kako nisu stekli posebno vrijedne pravne vještine i znanja, a još veći postotak od 93% praktičara smatra da je potrebno unaprijediti studentske prakse (stažiranja);
- najveći izazovi s kojima se susreću profesori i praktičari tokom implementacije praktičnih aktivnosti jesu **nedostatak resursa i izostanak podrške pravosudne zajednice**. Nakon završetka studija prava, po mišljenju sve tri kategorije ispitanika, najčešći izazov je **velika konkurenca za radna mjesta, koja se može okarakterizirati kao izazov koji potiče iz tržišta rada i neadekvatne radne politike**;
- **ne postoji dovoljno mogućnosti zapošljavanja diplomiranih pravnika i postoji potreba da se unaprijede programi pravne obuke nakon završetka pravnog fakulteta**. Oko 50% studenata prava apsolutno se složilo s tvrdnjom da ne postoje različite mogućnosti zapošljavanja za razvijanje pravničkog znanja, te je čak 77% profesora i oko 50% praktičara iskazalo svoje nezadovoljstvo načinom primjene pravnog praktikuma;
- **potrebno je da pravni fakulteti i profesionalna udruženja imaju aktivniju ulogu u unapređenju mogućnosti i kvalitete programa praktične nastave i pravnih praktikuma za studente i diplomirane pravnike**. Takav zaključak proizilazi prije svega iz mišljenja samih profesora, koji su se u velikom postotku od 92% apsolutno složili da studentske prakse treba vrednovati kao dio nastavnog plana i programa na pravnim fakultetima, kao i iz mišljenja praktičara, koji smatraju kako bi koordinacija između pravnih fakulteta i udruženja pravnika ili pravosudnih institucija kao i njihovo strukturiranje praktikuma unaprijedili mogućnosti i kvalitet pravnih obuka;
- **uloga pravnih fakulteta i profesionalnih udruženja veoma je važna i u procesu umrežavanja studenata prava i diplomiranih pravnika sa zajednicom praktičara**, što indirektno može dovesti do zapošljavanja i stvaranja prilika za organiziranje programa praktičnih obuka. Pored toga, poželjno je da pravni fakulteti svojim aktivnostima direktno olakšavaju zapošljavanje mladih pravnika.

Za najveći broj profesora i edukatora najefektivniji način umrežavanja studenata u pravosudnoj zajednici jeste predstavljanje studenata profesionalnim udruženjima pravnika, dok je za studente to drugi po redu najefektivniji način, odmah iza pohađanja edukacija namijenjenih sudijama, tužiocima i advokatima. Većina od 90% studenata misli da je važno da pravni fakulteti olakšavaju umrežavanje sa zajednicom praktičara, dok preko 60% praktičara smatra kako bi se u organizaciju takvih skupova ili umrežavanja trebali podjednako angažirati i pravni fakulteti i profesionalna udruženja pravnika. Da pravni fakulteti trebaju studentima i diplomiranim pravnicima pružati veću podršku kroz više mogućnosti za sticanje praktičnih vještina, ali i kroz olakšavanje postupka traženja pripravnštva, odnosno prvog zaposlenja, svjedoče odgovori samih profesora pravnih fakulteta, koji se u velikom postotku od 92% slažu s tvrdnjom da studentske prakse treba vrednovati kao dio nastavnog plana i programa na pravnim fakultetima i u postotku od 77% izjašnjavaju da pravni fakultet treba igrati ulogu u stvaranju mogućnosti za zapošljavanje diplomiranih pravnika kroz saradnju s potencijalnim poslodavcima.

• IZVJEŠTAJ O ISKUSTVIMA PRAKTIČNOG UČENJA I
OSPOSOBLJAVANJA PRAVNIKA: REZULTATI ANKETA ZA STUDENTE PRAVA,
PROFESORE PRAVA I PRAKTIČARE PRAVA

